

УДК 902.699+903.27

Заматаєва Ольга Вікторівна
завідувачка відділу історії Кам'яної Могили,
Національний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила"
(смт Мирне, Україна)
stonegrave@ukr.net

Olha V. Zamatayeva
Head of the Department of the History of the "Stone Tomb",
The National Historical and Archaeological Reserve "Stone Tomb"
(Myrne, Ukraine)

ПЕТРОГЛІФИ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ ЯК АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ НАСКЕЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

PETROGLYPHS OF THE STONE TOMB AS AN ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF ROCK ART

Анотація

У статті розглядаються наскельні зображення петрогліфічного комплексу Кам'яної Могили, їх інтерпретація та можлива кореляція з розташованими поблизу археологічними об'єктами. Такий підхід допомагає встановити функціонально-семантичну тотожність археологічних і петрогліфічних пам'яток у місцях їхньої компактної дислокації та вивчати їх як цілісний культовий комплекс.

Ключові слова: Приазов'я, Кам'яна Могила, петрогліфи як археологічні джерела.

Abstract

The article deals with the rock images of the Stone Tomb petroglyphic complex, suggests their interpretation and possible correlation with adjacent archeological objects. This approach helps to establish the functional and semantic identity of archaeological and petroglyphic monuments in the places of their compact dislocation and study them as a single cult complex.

Key words: Pryazovia, Stone Tomb, petroglyphs as archaeological sources.

Наскельні зображення – петрогліфи, є одним із найдавніших видів мистецтва, що з'явилися на світанку історії людства. Ці малюнки також є одним із важливих археологічних джерел, які відображають суспільну свідомість давньої людини, що почала формуватися ще за часів палеоліту, зокрема її духовний світ та релігійні вірування.

Спектр археологічних пам'яток Північного Приазов'я досить широкий і різноманітний. Природно-історичне святилище Кам'яна Могила, розташоване поблизу смт Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької обл. на території Національного історико-археологічного заповідника "Кам'яна Могила", посідає серед них особливе місце. Ця пам'ятка наскельного мистецтва розташована в заплаві р. Молочної та є високим (до 12 м) ізольованим масивом пісковика Сарматського моря (рис .1). У гротах і печерах пагорба створено самобутній художній світ – осередок первісної творчості, петрогліфи якого є своєрідним локальним явищем. Стародавні художники використовували плити Кам'яної Могили для наскельних малюнків, а в її гротах протягом тисячоліть, ймовірно, проводилися магичні обряди й церемонії.

З XIX ст. загадкові рисунки Кам'яної Могили привертала увагу археологів, зокрема М. І. Веселовського, О. М. Бадера, В. М. Даниленка, М. Я. Рудинського, В. М. Гладіліна, Б. Д. Михайлова. Оцінюючи культурно-історичне значення пам'ятки, дослідники підкреслювали, що район розташування згаданого пісковикового пагорба входив до зони становлення самобутніх людських спільнот, які контактували з культурами як близьких, так і віддалених областей. Це і знайшло відображення у складному світі приазовських петрогліфів. Означені вчені заклали підґрунтя гіпотези про існування на Кам'яній Могилі давнього культурного осередку, дослідили семантику петрогліфів пам'ятки. Дослідники використовували петрогліфи здебільшого для характеристики навколишніх археологічних культур, датування культурного шару, проте не розглядали їх як світоглядні джерела. На належному рівні не була сформована теза про системне вивчення первісного мистецтва як предметного виразника архаїчної свідомості.

На сучасному етапі, коли все активніше досліджується духовний аспект життя стародавніх людей, комплексне вивчення наскельних зображень Кам'яної Могили перебуває на межі археології та мистецтвознавства. Однак петрогліфи, насамперед, є специфічними археологічними джерелами, на підставі яких можна скласти уявлення про систему матеріальних і духовних цінностей їхніх творців.

Створення зображень на плитах пісковика є не лише результатом самовираження давніх митців, а й відображенням їхніх духовних та релігійних ідей. Свого часу наскельне мистецтво виконувало особливу соціальну функцію, насамперед, ритуально-обрядову. Ймовірно, створюючи петрогліфи, давні люди намагалися закарбувати в камені художні образи – втілення переказів, міфів і легенд. Петрогліфи Кам'яної Могили, можливо, пов'язані і з магичною практикою, що ґрунтувалася на вірі давньої людини в символічні дії (ритуали, обряди, заклинання), за допомогою яких вона може впливати на природний плин подій.

У археологічному комплексі Кам'яної Могили є рисунки різних історичних періодів, найдавніші з яких належать до верхнього палеоліту (XX ст. до н. е.). Пізніші зображення можна датувати часами неоліту, бронзи та раннього залізного віку, а також пізнього середньовіччя (XIII ст.). Кам'яна Могила опинялася на шляху мисливців, скотарів, землеробів і кочівників,

які потрапляли до Північного Приазов'я зі сходу та заходу та які залишали свої рисунки на плитах Кам'яної Могили та археологічні пам'ятки – на прилеглих територіях¹.

Серед петрогліфів Кам'яної Могили переважають лінійно-геометричні зображення: наскельному мистецтву цієї пам'ятки не притаманна динаміка та експресія, характерні для західноєвропейських давніх зображень. Особливістю своєрідного художнього стилю Кам'яної Могили є абстракція та орнаменталізм, використання ліній-борозенок, штрихів, спіралей, концентричних кіл як основних формотворчих елементів. Усі петрогліфи створені здебільшого за допомогою жолобків різної глибини.

Основним завданням археологічного дослідження є реконструкція різних аспектів життєдіяльності стародавнього населення, що ґрунтується на вивченні комплексу речових джерел: зброя, керамічних виробів, прикрас, поховань, ритуальних комплексів, жител тощо. Для реконструкції матеріального й духовного аспектів життя давніх суспільств, з'ясування питань походження археологічних культур і визначення ареалу їх поширення дослідники не завжди у повному обсязі використовують таке джерело, як наскельні малюнки. Це пояснюється недостатнім дослідженням питання зіставлення петрогліфів із певними археологічними культурами та невикористанням внутрішніх можливостей самих малюнків.

Але петрогліфи можуть істотно допомогти під час визначення хронології та походження культур, міграцій і контактів населення. Кожна археологічна епоха характеризується домінуванням у образотворчому мистецтві певних мотивів, образів і сюжетів, організованих у багаторівневі композиції. Їх сукупність і послідовність нерідко становлять образотворчий ряд, який базується на архаїчних міфопоетичних уявленнях і архетипах. Типологія, класифікація та аналіз складових елементів цієї системи на тлі виділених археологічних культур дозволяють трактувати зміст давніх зображень.

Сучасна інтерпретація давніх малюнків передбачає залучення матеріалів археологічних пам'яток, розташованих поряд із петрогліфічними комплексами. Кореляція регіональних культурно-хронологічних схем зі стилістикою наскельних зображень дозволяє ідентифікувати певні категорії малюнків. Такий підхід полягає у з'ясуванні функціонально-семантичної тотожності археологічних і петрогліфічних пам'яток та вивчення їх як цілісного комплексу.

Петрогліфи є площинним, досить умовним відтворенням тривимірних предметів. Завдяки певним прийомам зображення ця умовність стає зрозумілою для сприйняття глядача. Такі прийоми визначають своєрідний стиль (вираження образотворчого сюжету) наскельних малюнків, для якого характерні чіткі контури зображень (рис. 2), типові силуети (рис. 3), підкреслені специфічні деталі (рис. 4), навмисна схематичність зображення (рис. 5) тощо². Всі ці стилі присутні і на Кам'яній Могилі, де нині виявлено 68 місцезнаходжень із численними петрогліфами.

В датуванні кам'яномогильських наскельних зображень велику роль відіграють археологічні знахідки зі стоянок, поселень та могильників, знайдених навколо пам'ятки. Стратиграфічний аналіз археологічного контексту дозволяє визначити можливий хронологічний діапазон нанесення малюнків.

Тривалий час велася наукова дискусія щодо наявності на Кам'яній Могилі зображень пізнього палеоліту. Поворотною миттю в цьому питанні став 1973 рік, коли В. М. Даниленко відкрив грот Чаклуна з петрогліфами пізньопалеолітичного часу (рис. 6, 7), але наявність гравіювань цього часу науковим співтовариством не визнавалася. Вчений підтримував гіпотезу про існування в районі Кам'яної Могили поселень, синхронних із пізньопалеолітичною стилістичною групою зображень на пам'ятці первісного мистецтва³. Лише в 1980-ті рр. Б. Д. Михайлов відкрив поряд із Кам'яною Моголою кілька палеолітичних стоянок: Каштаєву Балку біля с. Показного Михайлівського р-ну Запорізької обл., на р. Молочній поблизу с. Ново-Павлівки та біля с. Терпіння (Секіз) на Мелітопольщині⁴. Згодом було виявлено зображення мамонтів у печері Кози (рис. 8, 9), що дало можливість остаточно визначити нижню хронологічну межу петрогліфів Кам'яної Могили пізньопалеолітичним часом.

Свідченням існування зображень епохи мезоліту на Кам'яній Могилі стали знахідки у печері Кози, де наявні зображення лося, бика, качок, та плита із зображенням сцен загінного полювання на козу та її приручення. В. Н. Даниленко писав, що скотарство на південному сході Європи виникло із загінного полювання⁵. Доказом цього є наявність у мезолітичному шарі розташованого біля Червоного озера на території заповідника поселення Кам'яна Могила-1 кісток биків і дрібної породи свиней, типових для одомашнених видів вказаних тварин. Це поселення – єдине у Степовій Україні, де послідовно представлені культурні шари від раннього мезоліту до пізнього енеоліту, які дають можливість датувати деякі групи петрогліфів Кам'яної Могили⁶ (рис. 10).

Розпізнати зображення неолітичного часу на Кам'яній Могилі було складно, доки поблизу пагорба не були відкриті й досліджені поселення Кам'яна Могила-III, Прилуківка та Семенівка та печери на пагорбі 57 і 58, де виявили неолітичні кремінні вироби. В 1985 р. Б. Д. Михайлов на Кам'яній Могилі відкрив печеру Артеміди із зображеннями двох биків і жінки-мисливця з рогами оленя. Тут само знайшли кремінні пластини, дві прісноводні мушлі *Unio*, ромбічну плитку (схожу на знахідки з неолітичного шару поселення с. Семенівки), які дозволяють датувати ці рисунки неолітом⁷ (рис. 11).

Північне Причорномор'я в IV–I тис. до н. е. стало ареалом розселення низки етнокультурних спільнот епохи міді–

1 Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. – Київ: МАУП, 2005. – С. 14.

2 Молодин В. И. Наскальное искусство Северной Азии: проблемы изучения // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – № 3 (19). – С. 52.

3 Даниленко В. М. Кам'яна Могила. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 57.

4 Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. – С. 14.

5 Даниленко В. М. Кам'яна Могила. – С. 49–50.

6 Котова Н., Тубольцев О. и др. Предварительные итоги раскопок многослойного поселения Каменная Могила-1 (2011–2012 гг.) // Археология и палеоэкология степной Украины / Под ред. С. В. Махорты, А. де Капитани; ИА НАН Украины. – Киев, 2017. – С. 19.

7 Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили... – С. 110–111.

бронзи (ямної, катакомбної, зрубної). Представлені на Кам'яній Могилі у гротах Бика, Дракона, печері Риби, на Кінських плитах і плитах Стоп петрогліфи ямно-катакомбного часу можна пов'язати з індоарійським колом пам'яток. Прикладом цього є виявлена в 1985 р. Б. Д. Михайловим скульптура голови дракона-вешапа, яка, можливо, втілює образ персонажа Рігведи – дракона Врітру, змієподібної істоти, що перебувала на горі (рис. 12). Слід на голові скульптури дракона, ймовірно, символізує рану, заподіяну богом Індрою, який убив Врітру. Поруч зі скульптурою дракона виявлене зображення лука та стріл трикутної форми, подібних до тих, що трапляються у пам'ятках азово-дніпровської катакомбної культури. Таким чином, означені зображення можна датувати кін. III – поч. II тис. до н. е.⁸

У басейні р. Молочної відомо понад 300 пам'яток ямної культури, зокрема, неподалік від с. Михайлівки Херсонської обл. досліджене укріплене “протомісто”. Племена – носії ямної культури, були тісно пов'язані з пагорбом Кам'яної Могили. Їхнє поселення розташовувалося неподалік від нього – на березі подового зниження р. Секіз, де виявили численні кремінні знаряддя і кераміку, характерні для Михайлівки П⁹. Крім того, поховання носіїв ямної культури іноді супроводжуються антропоморфними стелами, виготовленими з пісковика Кам'яної Могили. На південному боці грота Бика В. М. Даниленко¹⁰ і М. Я. Рудинський¹¹ виявили кремінні знаряддя пізньоямної культури, що також свідчить про присутність її носіїв на Кам'яній Могилі.

Одним із джерел інтерпретації рисунків Кам'яної Могили є археологічні знахідки, що містять символи та малюнки, аналогічні петрогліфам Кам'яної Могили. Наприклад, під час дослідження в 1975 р. Б. Д. Михайловим кургану катакомбної культури доби бронзи поблизу с. Вознесенки Мелітопольського р-ну Запорізької обл. була знайдена ліпна посудина II тис. до н. е. На її поверхні містяться гравійовані стилізовані зображення двох змій, трьох дерев-ялинок, бородатої людиноподібної істоти та двох символів бика (?) (рис. 13) що мають аналоги у гротах Кам'яної Могили.

В 1951 р. на східній околиці Кам'яної Могили археологи мелітопольсько-терпіннівської експедиції (керівник М. Я. Рудинський) виявили сарматські предмети жіночого туалету II–I ст. до н. е., зокрема бронзове дзеркало та сердолікову намистину¹². Ці знахідки дали підстави М. Я. Рудинському припустити, що пагорб Кам'яної Могили привернув до себе увагу сарматів. Висновки вченого підтвердили виявлені на Кам'яній Могилі в 1993 р. сарматські тамгові знаки (рис. 14).

Свідченням перебування на Кам'яній Могилі гунів є поховальний комплекс у печері Чаклуна, де були знайдені залізні пряжки, червонолаковий глечик, пляшка із зеленого скла (рис. 15) кін. IV – першої пол. V ст., коли у Приазовському степу панували гуни.

У VIII–XI ст. у Приазовській степ із сходу прийшли нові кочівники: хозари, половці, печеніги. Їхню присутність на Кам'яній Могилі у другій пол. I тис. підтверджують знахідки залізних стріл у гротах 9 і 53¹³. З кочівницьким побутом можна ототожнити й зображення вершника на коні (рис. 16).

Таким чином, рисунки Кам'яної Могили в комплексі з археологічним матеріалом із поселень і поховань, розташованих навколо пам'ятки, є одним із важливих археологічних джерел із історії північно-причорноморського регіону, який у минулому населяли скотарські і кочові племена. Продовження вивчення історичного ландшафту пам'ятки і виявлення місць постійного проживання творців зображень сприятимуть подальшим розробкам актуальних проблем стародавнього мистецтва Північного Приазов'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Кам'яна Могила. – Київ: Наукова думка, 1986. – 151 с.
2. Котова Н., Тубольцев О. и др. Предварительные итоги раскопок многослойного поселения Каменная Могила-1 (2011–2012 гг.) // Археология и палеоэкология Степной Украины / Под ред. С. В. Махортых, А. де Капитани; ИА НАН Украины. – Киев, 2017. – С. 19–27.
3. Михайлов Б. Д. Каменная Могила и ее окрестности: сборник научных статей. – Запорожье: Дикое Поле, 2008. – 256 с.
4. Михайлов Б. Д. Кам'яна Могила – підземний “ермітаж” Приазов'я. – Запоріжжя: Дике Поле, 2018 – 160 с.
5. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. – Київ: МАУП, 2005. – 296 с.
6. Молодин В. И. Наскальное искусство Северной Азии: проблемы изучения // Археология, этнография и антропология Евразии, 2004. – № 3 (19). – С. 51–64.
7. Пяткин Б. Н., Миклашевич Е. А. Петроглифы в системе археологических реконструкций // Актуальные проблемы методики западносибирской археологии. – Новосибирск, 1989. – С. 174–176.
8. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. – Київ: АН УРСР, 1961. – 140 с.

REFERENCES

1. Danilenko V. M. Kamiana Mohyla. – Kyiv: Naukova dumka, 1986. – 151 s.
2. Kotova N., Tuboltsev O. i dr. Predvaritelnye itogi raskopok mnogoslainogo poseleniya Kamennaya Mogila-1 (2011–2012 gg.) // Arkheologiya i paleoekologiya stepnoy Ukrainy. – Kiev, 2017. – S. 19–27.

8 Там само. – С. 128–129.

9 Там само. – С. 124.

10 Даниленко В. М. Кам'яна Могила. – С. 73.

11 Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. – Київ: АН УРСР, 1961. – С. 47.

12 Там само. – С. 125

13 Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. – С. 155.

3. *Mikhailov B. D.* Kamennaya Mogila i eyo okrestnosti: sbornik nauchnykh statei. – Zaporozhye: Dikoe Pole. – 2008. – 256 s.
4. *Mykhailov B. D.* Kamiana Mohyla – pidzemnyi “ermitazh” Pryazovia. – Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2018 – 160 s.
5. *Mykhailov B. D.* Petrohlify Kamianoi Mohyly. – Kyiv: MAUP, 2005. – 296 s.
6. *Molodin V. I.* Naskalnoe iskusstvo Severnoi Azii: problemy izucheniya // Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. – 2004. – № 3 (19). – S. 51–64.
7. *Pyatkin B. N., Miklashevich E. A.* Petroglify v sisteme arkheologicheskikh rekonstruktsiy // Aktualnye problemy metodiki zapadnosibirskoi arkheologii. – Novosibirsk, 1989. – S. 174–176.
8. *Rudynskiy M. Ya.* Kamiana Mohyla. – Kyiv: AN URSSR, 1961. – 140 s.

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** Загальний вигляд Кам’яної Могили.
- Рис. 2.** Зображення запряжених биків (контурний стиль). Кам’яна Могила.
- Рис. 3.** Зображення жінки (силуетний стиль). Кам’яна Могила.
- Рис. 4.** Зображення биків. Кам’яна Могила.
- Рис. 5.** Схематичні зображення. Кам’яна Могила.
- Рис. 6.** Зображення чаклуна (фото). Кам’яна Могила.
- Рис. 7.** Зображення чаклуна (прорисовування). Кам’яна Могила.
- Рис. 8.** Зображення мамонта (прорисовування). Кам’яна Могила.
- Рис. 9.** Зображення мамонта (прорисовування). Кам’яна Могила.
- Рис. 10.** Зображення полювання на козу та її приручення. Кам’яна Могила.
- Рис. 11.** Зображення з печери Артеміди. Кам’яна Могила.
- Рис. 12.** Скульптура дракона-вешапа. Кам’яна Могила.
- Рис. 13.** Посудина. Катакомбна культура. С. Вознесенка, Мелітопольський р-н.
- Рис. 14.** Глечик і склянка гунського часу. Кам’яна Могила.
- Рис. 15.** Сарматські тамгові знаки на Кам’яній Могилі.
- Рис. 16.** Кінь із вершником. Кам’яна Могила.

Рис. 1

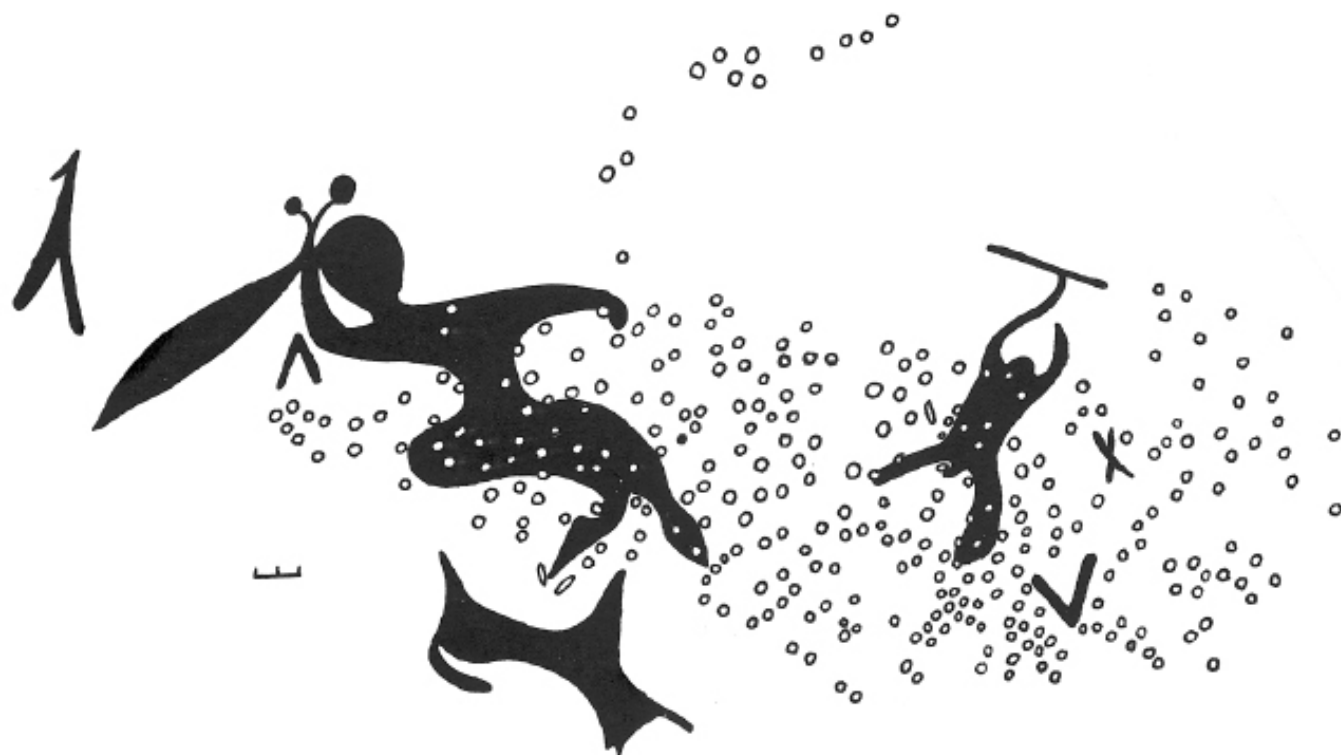

Рис. 2, 3

Рис. 4, 5

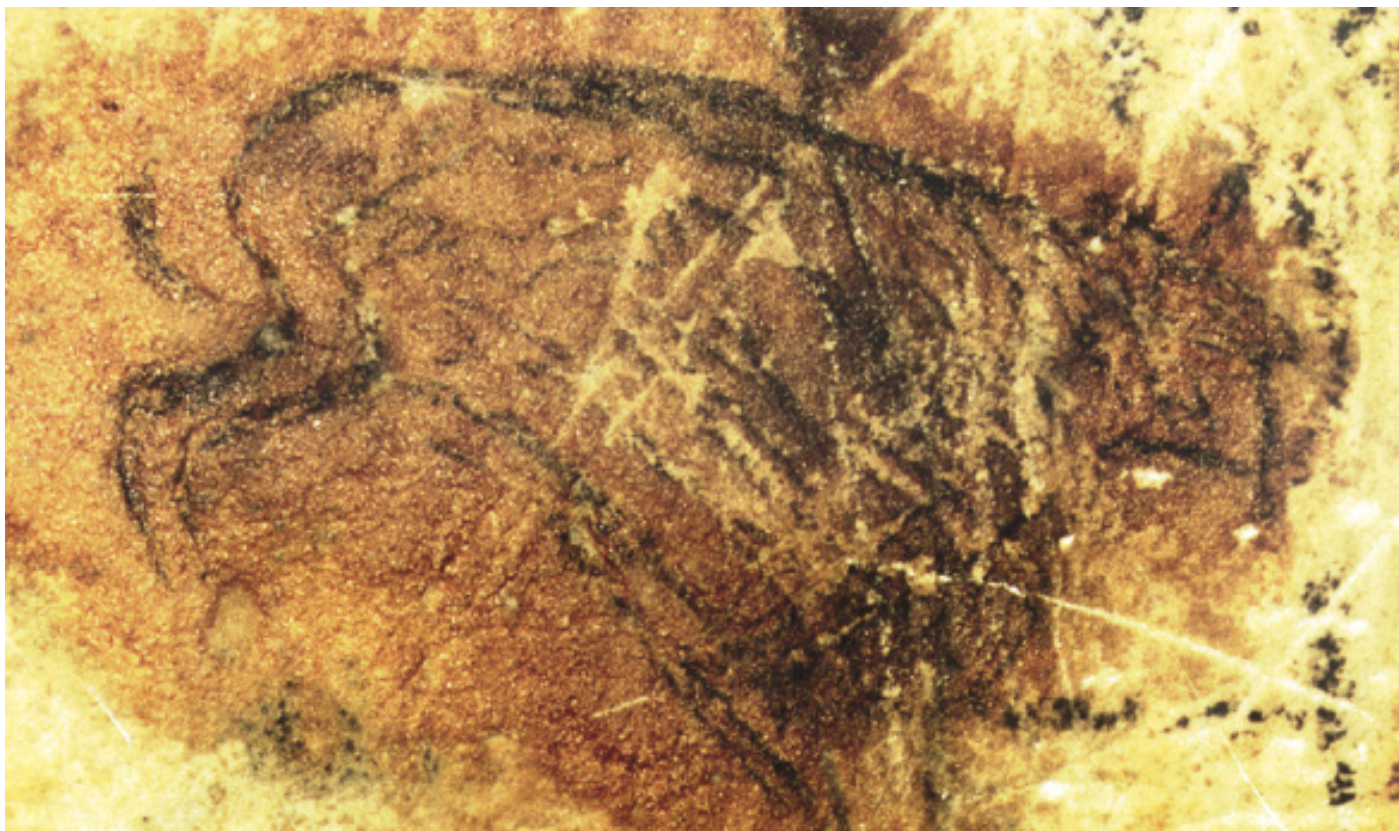

Рис. 6, 7

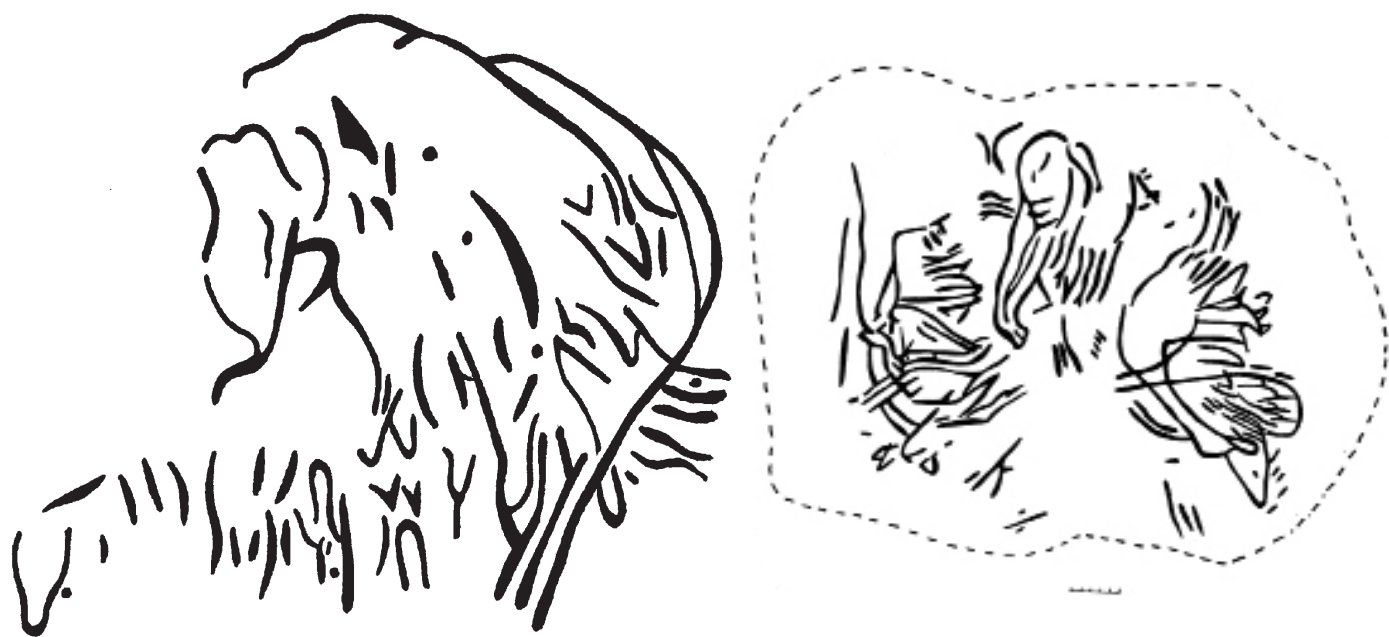

Рис. 8, 9, 10

Рис. 11, 12

Рис. 13, 14

Рис. 15, 16